

НАЙБІЛЬШ СУПЕРЕЧЛИВИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК ХХ ст.

Зозуля С.Ю.

(Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК)

Рецензія на: *Верба І.В., Самофалов М.О.* Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2010. – 195 с.

Складно знайти в українській історичній науці більш неоднозначну й суперечливу постать, ніж Костянтин Тодосьович Штеппа. За радянської доби згадувати це ім'я було "табу". Тавро "шпигуна" та "колабораціоніста" переслідувало його за життя (останнє – вже на еміграції), не дає воно спокою його душі й нині, майже за півсотні років після смерті вдалині від батьківщини – за океаном, у далекій Америці.

Першим К.Т. Штеппу – до того ж, якраз у правильній формі написання прізвища (з подвоєним "п") – науковому світові явив київський дослідник Ігор Верба, котрий – головне за матеріалами архівно-слідчої справи з архіву СБУ – надрукував у провідному фаховому історичному журналі України розлогу (аж на 2 номери) біографічну статтю^{*1} про цього несправедливо забутого українського історика. Надалі цей-таки науковець у кількох власних розвідках ще кілька разів звертався до постаті К.Т. Штеппи, відкриваючи нові грані його особистості^{*2}. Згаду-

вали про окремі епізоди з життя К.Т. Штеппи й інші сучасні дослідники, здебільшого, в контексті його взаємин із колегами по науковому цеху – Михайлом і Катериною Грушевськими, Іваном Турцевичем, Олександром Оглоблиним, Миколою Петровським (дослідження І. Матяш, С. Зозулі, В. Марочка, М. Михайлика, Е. Циганкової й інших). Упродовж кількох останніх років біографія К.Т. Штеппи була суттєво доповнена кількома ґрунтовними розвідками ще одного київського дослідника – Михайла Самофалова^{*3} котрий, узагальнивши напрацювання попередніх дослідників і додавши значний пласт першоджерел, у т.ч. й раніше невідомих науковому загалові; написав і захистив дисертацію, присвячену життю і діяльності К.Т. Штеппи^{*4}.

*1 Див.: *Верба І.* Кость Штеппа // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 97–113; № 4. – С. 98–115.

*2 Див.: *Верба І.* Кость Штеппа як орієнталіст // Східний світ. – 2000. – № 1. – С. 64–68, *Його ж.* Сторінки історії Української академії наук в німецькій окупації (кінець 1941 – початок 1942 рр.) // Розбудова держави. – 1995– № 3. – С. 45; *Його ж.* Спроби відновлення Української академії наук у

Києві (кінець 1941 – середина 1942 рр.) // Український історик. – 1995. – № 1/4. – С. 87–99; й інші.

*3 Див.: *Самофалов М.* Захист докторської дисертації Костем Штеппою у 1927 р. // Часопис української історії Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – К. 2007. – Вип. 6 – С. 95–101; *Його ж.* Кость Штеппа: Роки еміграції (1943-1958) // Історичний журнал. – К., 2008. – Вип. 6 – С. 22–32.

*4 Див.: *Самофалов М.О.* Науково-педагогічна і громадська діяльність історика Костя Штеппи (1896- 1958): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський славістичний ун-т. – К., 2008. – 19 с. Загалом аналізові сучасного стану літератури та джерел щодо дослідження біографії К.Т. Штеппи присвячений увесь перший розділ монографії І. Верби та М. Самофалова.

Поява дисертаційного дослідження М. Самофалова засвідчила, що накопичений історіографічний матеріал і виявлені першоджерела стосовно особи К.Т. Штепи як ученого та педагога, а також для характеристики його як особистості загалом, є цілком достатніми, щоб узятися за написання повноцінної біографічної монографії. Відтак, поява такої монографії була справою часу. Її цілком логічно, що її авторство належить саме Ігореві Вербі та Михайлу Самофалову.

Свою роботу автори книги про К.Т. Штепу етапували за “звичною” біографічною структурою, вичленивши періоди його життя за характеристикою професійної діяльності та географією проживання: дитинство та роки навчання на Полтавщині, Санкт-Петербурзький період і роки I Світової війни, навчання й наукове становлення в Ніжині, київський період, життя на еміграції. Київський період охоплює зразу 3 розділи: час найбільш плідної наукової та громадської діяльності в 1930-х роках, півтора роки “єжових” рукавиць у Лук’янівській в’язниці й кілька передвоєнних років, нарешті – два окупаційні роки.

І. Вербі та М. Самофалову вдалося – наскільки це було в сучасних умовах можливо – нанизати на хронологічне осердя життєпису видатного історика живий яскравий біографічний матеріал, наситити цікавими життєвими фактами; не забуваючи про аналіз цих фактів і пошук причинно-наслідкових зв’язків. Так, автори, аналізуючи передумови становлення майбутнього науковця, слушно віддають належне як природному обдаруванню К.Т. Штепи, так і блискучому оточенню першокласних учених свого часу, з якими від стикався за різних обставин – В. Пархоменко в Полтаві; М. Ростовцев, П. Митрофанов у Петрограді; ціла плеяда ніжинських професорів – І. Семенов, І. Турцевич, М. Бережков лише кілька з них, насамкінець – представники родини Грушевських у Києві.

Урешті-решт, К.Т. Штепа наприкінці 1920-х років сам перетворився на першокласного вченого. Маючого природний дослідницький талант, міцну класичну освіту, широку ерудицію його можна сміливо назвати одним із провідних українських антикознавців. І. Верба та М. Самофалов цілком слушно зауважують, що його талант сповна розкрився в другій половині 1920-х років, коли молодий учений став активно працювати на науковій ниві у якості наукового співробітника Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови. До того ж, потужний імпульс науковій студії К.Т. Штепи отримали після налагодження співпраці з академічними історичними установами акад. М.С. Грушевського, зокрема, Кабінетом примітивної культури Київської науково-дослідної кафедри історії України, який очолювала донька академіка Катерина^{*5}. Загалом, ніжинський період у житті К.Т. Штепи – найбільш цікавий і насичений з точки зору дослідження його професійної діяльності.

Наступний – київський (як до арешту в 1937 р., так і в передвоєнний час після звільнення) – це злам професійних інтересів під тиском нових обставин: запровадження ідеологічного диктату в наукових дослідженнях, методологічна вульгаризація науки загалом, тотальний побутовий страх тощо. Водночас, це час розквіту іншого таланту К.Т. Штепи – організаційного та педагогічного. Його діяльність у структурах зреформованої на початку 1930-х років Академії наук УРСР досить уважно досліджена в книзі І. Верби та М. Самофалова. Їх висновок: у першій половині 30-х

^{*5} Співпраця була настільки динамічною, що “доброзичливі” навколо, навіть, у плітках “сватали” провінційного професора з Ніжина за “академічну наречену”, забуваючи при цьому, що К.Т. Штепа був уже одружений і виховував двох дітей. (Дружину – до речі – він зустрів також у Ніжині, – В.Л. Шепелєву, доньку місцевого чиновника, представника одного з місцевих бідних дворянських родів).

років ХХ ст. колишній ніжинський, а натовді київський учений був одним із найбільш помітних академічних співробітників, фактичним керівником візантологічних досліджень у тогочасній Україні.

У монографії наголошено особливу увагу (й виділено в окремі розділи) на кількох визначальних моментах життя К.Т. Штеппи: захисту докторської дисертації в 1927 р. та півторарічному арешту 1937–1938 років. І це цілком слушно: обидва епізоди надто яскраві, щоб їх розглянути окремо. К.Т. Штеппа став першим у Радянській Україні доктором європейської культури, і єдиним у тодішньому СРСР аж до початку німецько-радянської війни 1941–1945 років доктором наук із провінційного наукового центру. Важко переоцінити значення цієї події: подібний “науковий трамплін” увів молодого провінційного вченого до когорти провідних українських істориків, уможливив подальше кар’єрне просування в академічних структурах. Натомість, інша подія – це життєвий злам, що змусив заради бажання будь-якою ціною вижити переступити через чисельні моральні цінності, – аж до обмовлення друзів і колег (навіть самообмовлення).

Загалом, у розділі стосовно цього півторарічного відрізка життя К.Т. Штеппи автори монографії дещо відступають суто від персони їхнього “піддослідного” й намагаються розглянути мотиви його поведінки під час арешту та слідства крізь призму такого явища сталінського часу, як сексотство. І.Верба та М. Самофалов слушно наголошують, що це явище практично недосліджене у сучасній історіографії; водночас – настільки масштабне, що про нього можна говорити як про суспільний настрій, до того ж, який виходить далеко за хронологію сталінської доби. Саме абстрагуючись від цього й потрібно підходити до вивчення біографістики середини 1930–х – початку 1950–х років. І рішуче відмовитися від радянської практики таврування й навішування ярликів у історичних до-

слідженнях, виходячи з суто сучасних морально-естетичних критеріїв оцінювання, не кажучи вже про якість політичні міркування*⁶.

Те саме стосується й іншого, вкрай суперечливого, періоду життя К.Т. Штеппи – окупаційного, коли вчений *цілком свідомо* (про це І. Верба та М. Самофалом наголошують у своїй книзі) наприкінці літа 1941 р. залишився в Києві, розуміючи що його як ідеологічно неблагодійного – та ще й з німецьким корінням! – чекає в евакуації. Пізніше, перебуваючи в еміграції він пояснював цей учинок міркуваннями боротьби з радянським режимом. Проте, коли з одного боку нацисти з підозрою ставилися до ідеологічних “перебіжчиків”, а з іншого – перспектива розправи під час евакуації як із “німецьким шпигуном”, чи думав К.Т. Штеппа про ідейну боротьбу з більшовизмом? Цілком очевидно, що – як і за стінами Лук’янівської в’язниці – найпершим і найбільш сильним було прагнення будь що вижити. Надалі, мотивація вчинків К.Т. Штеппи детермінувалася саме таким прагненням: і на посаді завідувача управлінням культури, і на посаді ректора відновленого Київського університету, і на посаді головного редактора “Нового українського слова”, – надто обережні кроки за повної лояльності до нового режиму, який за найменшого незадоволення міг не просто боляче вкусити, але й відкусити голову.

Ще в розділі, присвяченому “донауковому” періодові життя К.Т. Штеппи, І. Верба та М. Самофалов описали цікавий епізод із його фронтової біографії: братання втомлених тривалою війною й деморалізованих революційною агітацією російських

*⁶ Такі, наприклад, закиди щодо етичності дослідження біографії “колаборанта” й “зрадника” звучали стосовно дисертації М. Самофалова. Але подібні “моралісти від науки” чомусь забули про наукові дослідження К.Т. Штеппи, насамперед, 1920–х років, де ідеологією й не пахло...

і німецьких солдат. За спогадами К.Т. Штепи йому, нащадкові німецьких колоністів, були більш ближчими й зрозумілими якраз німецькі солдати. То чи не варто було б звернути на цей момент увагу й під час аналізування окупаційного періоду життя вченого? Звісно, це не може бути головною чи визначальною причиною співпраці К.Т. Штепи з окупаційною владою. Але може дещо пояснити.

Заслуга авторів монографії, насамперед, М. Самофалова, також полягає в тому, що йому вдалося опрацювати документи, які зовсім нещодавно з'явилися у фондах Державного архіву Російської Федерації. Їх передали туди на початку 2000-х років діти Костя Тодосьовича – донька Аглая та син Еразм (Ерік)^{*7}. Ці документи проливають світло на деякі суперечливі моменти життя їх батька, пояснюють деякі його вчинки, в т.ч. й під час арешту й окупації. Але головне – дали можливість І. Вербі та М. Самофалову виписати завершену картину життєпису, змалювавши складне життя в еміграції, – останні 15 років життя К.Т. Штепи до виходу з друку цієї монографії взагалі були білою плямою в сучасній історіографії.

Наприкінці книги І. Верба та М. Самофалов умістили додаткові матеріали (хронологію життя К.Т. Штепи, список основних його наукових праць, добірку документів) та іменний покажчик. Найбільш цікавою видається добірка доку-

ментів із фондів Ніжинського архіву, що стосуються захисту К.Т. Штепою обох своїх дисертацій – промоційної роботи (на кшталт сучасної кандидатської дисертації) наприкінці 1924 р. та докторської в 1927 р. Підібрані документи яскраво характеризують молодого історика-антикознавця як талановитого дослідника, здатного критично розуміти джерела, аналізувати, робити самостійні висновки; засвідчують пером його наукового керівника, опонентів і рецензентів широку наукову ерудицію й гарну перспективу К.Т. Штепи як ученого. Щоправда, цей додаток є – водночас – і певним недоопрацюванням книги: можливо варто було підготувати до публікації більш широку добірку документів, що характеризувала б ученого більш широко і стосувалася різних періодів його біографії? Гадаємо, від цього монографія тільки б виграла.

Самі автори наприкінці останнього розділу книги – такого собі узагальнення “Хто ж насправді такий Кость Штеппа?” – погоджуються, що їх дослідження є лише першою спробою більш-менш цілісного портрету несправедливо забутого й забороненого свого часу українського історика. Його біографія досі містить чимало лакун, що – головне – зумовлюється станом джерельної бази. Малодослідженим залишається його час навчання в Петрограді, життя й діяльності в еміграції; більш широко можна біло б висвітлити його ніжинський період життя – адже це час формування К.Т. Штепи як ученого, зокрема, вельми цікавим було б зобразити його життя і діяльність у Ніжині крізь призму взаємин із його вчителями й колегами з науково-дослідної кафедри, а також місцевого інституту народної освіти, де молодий учений спершу навчався, а згодом викладав. Загалом, особистісні стосунки К.Т. Штепи з його оточенням різного часу, а також дослідження приватного життя вченого значно збагатили б монографію. На жаль, саме під цим кутом

^{*7} З першого погляду таке рішення дітей К.Т. Штепи є незрозумілим, адже їх батько до вимушеної еміграції ніяким чином не був пов'язаний із Росією. Проте, самі документи, а також взаємини К.Т. Штепи з різними діаспорними колами, пояснюють такий учинок: позиціонуючи себе (ще з 1920-х років) як науковець-інтернаціоналіст, зокрема, висвітлюючи в післявоєнний час проблеми радянологів; пам'ятаючи випадки – хоч і досить помірковані – проти українських націоналістів за німецької окупації, українська діаспора К.Т. Штепу вважала “зрадником”. То ж він більше тяжів до діаспори російської. Щоправда, там також його цілком “своїм” не вважали, тавруючи “колаборантом”.

К.Т. Штеппа авторами книги характеризується найменше.

Однак, зазначені зауваження – це швидше напрями подальшого дослідження персоналії К.Т. Штеппи. Зокрема, цілком недослідженим на сьогодні є історіографічний доробок ученого. Це дослідження із загальної історії, історії релігії, української етнології, зарубіжної радянології та звичайно ж сходознавства – візантиністики й антикознавства елліністичної доби, найбільш цінної частини його наукової спадщини, написаної до методологічного зламу 1930–х років, а відтак – витримані в руслі передової на той час наукової традиції дослідження.

Головне ж, що можна сказати про монографію Ігоря Верби та Михайла Самофалова “Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог” – автори першими познайомили читача з цілісною (хоча й не цілком завершеною) біографією ра-

ніше замовчуваного українського вченого – суперечливою, але яскравою; з неодмінними життєвими злетами, розчаруваннями, творчими досягненнями, гіркою втрат тощо.

Гадаємо, це не остання публікація, що стосуватиметься особи К.Т. Штеппи. Як правило в історіографії поява “сигнальної” персоналістичної розвідки завжди спричинює ланцюгову реакцію – заповнення лакун у біографії, введення до наукового обігу нових документів, переосмислення раніше дослідженого; врешті-решт – до нового, більш повного та більш якісного цілісного біографічного дослідження. Так було, наприклад, з по-статтю видатних українських істориків ХХ ст. Михайла Грушевського, Наталії Полонської-Василенко, Олександра Оглоблина; сподіваємося, що так буде і з по-статтю Костя Штеппи.

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ АЕРОКОСМІЧНОГО ІНСТИТУТУ НАЦІОНАЛЬНОГО АВІАЦІЙНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Шевченко Я.Д., Шевченко В.Г.

(Державний музей авіації)

Пророчі слова М.Жуковського про те, що людина злетить, спираючись не на силу своїх м’язів, а на силу свого розуму, підтверджено сучасним розвитком авіації та космонавтики.

Сучасний літак – унікальне творіння вчених, конструкторів, інженерів та робітників. Недаремно кажуть, що політ починається на землі.

Історія аерокосмічного інституту НАУ розпочалася з 1921 року, коли на механічному факультеті Київського політехнічного інституту була відкрита авіаційна спеціалізація. Інтерес у студентів КПІ до цієї спеціалізації був великий. Якщо у 1921 році на цій спеціалізації навчалось 14 студентів, у 1923 році – 32, то у 1929 році – 41 студент. На цій спеціалізації

пройшли перші роки навчання (1924 – 1926 рр.) в майбутньому видатного вченого, академіка, конструктора космічних кораблів, двічі Героя Соціалістичної праці, Лауреата Ленінської премії Сергія Павловича Корольова. Не виключено, що Корольов навчаючись на авіаційній спеціалізації мріяв про польоти в космос.

Потреба в кваліфікованих кадрах авіаційного напрямку вимагала збільшення кількості підготовки авіаційних інженерів. Це було вирішено на державному рівні у 1931 році, коли при Київському машинобудівному інституті (КМІ) був відкритий авіаційний факультет. Факультет проводив підготовку спеціалістів з літакобудування, моторобудування, аеродромних споруд та експлуатації літа-